

Genderovaná volba práce: statusové šance a vzdělávací rozhodovací strategie

Šmídová, Iva

Veröffentlichungsversion / Published Version
Zeitschriftenartikel / journal article

Empfohlene Zitierung / Suggested Citation:

Šmídová, I. (2009). Genderovaná volba práce: statusové šance a vzdělávací rozhodovací strategie. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, 45(4), 707–726. <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-69295>

Nutzungsbedingungen:

Dieser Text wird unter einer Deposit-Lizenz (Keine Weiterverbreitung - keine Bearbeitung) zur Verfügung gestellt. Gewährt wird ein nicht exklusives, nicht übertragbares, persönliches und beschränktes Recht auf Nutzung dieses Dokuments. Dieses Dokument ist ausschließlich für den persönlichen, nicht-kommerziellen Gebrauch bestimmt. Auf sämtlichen Kopien dieses Dokuments müssen alle Urheberrechtshinweise und sonstigen Hinweise auf gesetzlichen Schutz beibehalten werden. Sie dürfen dieses Dokument nicht in irgendeiner Weise abändern, noch dürfen Sie dieses Dokument für öffentliche oder kommerzielle Zwecke vervielfältigen, öffentlich ausstellen, aufführen, vertreiben oder anderweitig nutzen.

Mit der Verwendung dieses Dokuments erkennen Sie die Nutzungsbedingungen an.

Terms of use:

This document is made available under Deposit Licence (No Redistribution - no modifications). We grant a non-exclusive, non-transferable, individual and limited right to using this document. This document is solely intended for your personal, non-commercial use. All of the copies of this documents must retain all copyright information and other information regarding legal protection. You are not allowed to alter this document in any way, to copy it for public or commercial purposes, to exhibit the document in public, to perform, distribute or otherwise use the document in public.

By using this particular document, you accept the above-stated conditions of use.

Genderovaná volba práce: statusové šance a vzdělávací rozhodovací strategie*

IVA ŠMÍDOVÁ**

Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, Brno

Gendered Occupational Choice: Status Chances and Decision Strategies Concerning Education

Abstract: The article provides an overview of the main theoretical approaches to research on educational choices and anticipated labour-market opportunities from a gender perspective. It then presents the results of three quantitative analyses of secondary data. The objective is to help facilitate a complex understanding of the mechanisms of the reproduction of gendered social structures. The genderedness of the social institutions in the education system and the labour market in relation to the socialising trends in the family is described in three parts: 1) gender segregation in employment in the context of segregation in education – the author shows that the horizontal dimension of these social institutions plays a more significant role than the vertical dimension; 2) the factors that condition girls' and boys' educational aspirations and choice of schools – the author demonstrates how secondary school choices are gendered (though the analysis did not reveal the differences between the factors that influence girls' and boys' aspirations); 3) the factors that condition parents' educational and class aspirations for their sons and daughters – the author uncovers several aspects of the socialising effect of the reproduction of the two traditional career trajectories based on gender. In conclusion, the article answers the question of how structurally gendered expectations cohere with individual career trajectories, and based on the three analyses formulates questions for further research and offers a revised theoretical conceptualisation of gender as an analytical category.

Keywords: gendered social structures, labour market segregation, educational aspirations, educational choice, gender and education, Czech Republic.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2009, Vol. 45, No. 4: 707–726

* Tato studie vznikla s podporou Grantové agentury České republiky v rámci výzkumného projektu „Volba vzdělání a anticipace šancí na pracovním trhu z genderové perspektivy“ (2006–8; GA403/06/0067). Dílčí analytické práce autorky byly umožněny díky podpoře IVRIS (Institutu pro výzkum reprodukce a integrace společnosti) při FSS MU v rámci výzkumného záměru Ministerstva školství a mládeže (MSM0021622408).

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Iva Šmídová, Ph.D., genderová studia, katedra sociologie FSS MU, Joštova 10, 602 00 Brno, e-mail: krizala@fss.muni.cz.

I. Anticipace šancí¹

Předložená stať dokumentuje strukturní provázanost pracovního trhu se systémem vzdělávání, jež se promítá do anticipací příležitostí individuálních aktérek a aktérů v procesu volby vzdělání a profese. Dosavadní výzkumy pojednávaly tyto oblasti povětšinou samostatně a odděleně. Stať nabízí relevantní konceptualizace a systematizace nově realizovaných (sekundárních, kvantitativních) analýz návaznosti obou systémů, obohacené navíc o genderovou perspektivu. Touto přehledovou formou nás text v závěru dovede k inspiracím pro další analytickou práci na daném tématu. Text představí především spojitost institucí trhu práce a vzdělávání, tedy systémových, strukturních nastavení, a vztáhne je na procesy a mechanismy reprodukce genderových struktur v rovině jednání individuálních aktérů – čili na rodinu a proces socializace ve sféře soukromé. Stať tak poskytuje odpovědi na otázku, jak je zajištěna koherence strukturních genderovaných očekávání s individuálními životními drahami, tak jak na ni bylo možné odpovědět komplexními technikami kvantitativní analýzy dostupných datových souborů.

V české společnosti zaznamenaly jak vzdělávací systém, tak trh práce, stejně jako společenské a kulturní hodnoty, v posledních dvou desetiletích zásadní změny, jejichž projekce do individuálních rozhodování a motivací nebyla dosud dostatečně studována. České sociologii chybí také informace o dynamice a percepčních přechodových fázích mezi jednotlivými životními obdobími. Analýza se snaží porozumět jednomu z klíčových momentů individuálního vývoje, přechodu ze vzdělávacího systému na trh práce, během kterého dochází k genderovému rozvrstvení společnosti, a tím k zakládání případných nerovností (v podmínkách značně odlišných od stavu před rokem 1989).

Rovnost přístupu ke vzdělání, volby studijního oboru a stupně vzdělání souvisí s předjímáním šancí na pracovním trhu – jinak řečeno, dokud převládá segregace pracovního trhu podle genderu, převládá genderově diferencovaná volba vzdělání [Connell 2002]. Do této logiky navíc vstupuje proces kulturní reprodukce, během kterého se instituce vzdělávacího systému spolu s dalšími institucemi podílejí nejen na přenosu sociálních a ekonomických rozdílů podle genderové osy, ale i dalších stratifikačních faktorů [Bourdieu, Passeron 1977;

¹ Děkuji prof. Gerlindě Šmausové, Dr.Phil., za vstupní inspirace i intenzivní zpětnou vazbu k realizovanému projektu. Jako původní autorka projektu bude v textu nutně poznávat vlastní konceptualizační přístup, jež dnes již nedovedu ostrým řezem oddělit od svého autorského textu. Za to, co je v textu dobrého, vděčím tak i její práci, za chyby nesu odpovědnost sama. Dílčí vklad do obsahu předložené stati, především v podobě rešerší relevantní literatury a týmových konceptualizačních a analytických diskusí, mají i další členky výzkumného týmu: Mgr. Lucie Jarkovská, Mgr. Kateřina Lišková, Ph.D., PhDr. Kateřina Nedbálková, Ph.D., doc. Libora Oates-Indruchová, Ph.D., a Mgr. Patricie Hanzlová. Řada z nich se také autorsky podílela na původní podobě textu výzkumného projektu, z něž tato stať v úvodních stranách čerpá.

Šmausová 2002]. Vnější tlaky (organizace pracovního trhu) se v procesu genderové socializace transformují do motivací dívek a chlapců a jejich svobodné volby [Wetterer 1992: 20].²

1. Gender a pracovní trh

Existující studie genderové segregace pracovního trhu se dosud orientovaly po nejvíce na popis a interpretaci horizontální i vertikální segmentace pracovního trhu a zabývaly se vzájemnou odlišností dílčích trhů dle pracovních podmínek, šancí na kariérní vzestup v hierarchických strukturách a také dle odměn [Jacobs 1995; Čermáková et al. 2000, 2002; Kuchařová, Zamykalová 2000]. Horizontální genderová segregace se podle těchto studií projevuje v rozdílné koncentraci žen a mužů v různých ekonomických sektorech, povoláních a také v odvětvích národního hospodářství [Jacobs 1995; Reskin, Hartman 1986; Crompton 1993; Xie, Shauman 2003]. Důležitou roli při zařazování mužů a žen na trhu práce hraje také sklonbení výdělečné práce s prací v domácnosti [Hakim 2000], přičemž je pozoruhodné, že takřka chybí tematizace mužů jako potenciálních aktérů přejímajících funkce v oblasti přirozené reprodukce [Schäpfgen 2000; Segal 1990; Statham 1986]. Vertikální segregace na pracovním trhu má za následek nižší tarifní zařazení žen dle tříd v rámci stejné profese, malý podíl žen ve vedoucích pozicích a nižší podíl žen zastávajících další placené práce (funkce) v rámci úvazku [Weiler, Mitchell 1992]. V souvislosti s vertikální nerovností se také užívá termín skleněný strop, který odkazuje k neviditelným bariérám, na které ženy v pracovním procesu narážejí a které omezují jejich vzestupnou mobilitu [Kanter 1977]; nebo naopak skleněný výtah pro skryté zvýhodnění mužů ve feminizovaných profesích [Williams 1997].

K nerovnostem v horizontální struktuře trhu práce na základě příslušnosti k duální pohlavní kategorii [West, Zimmermann 1991] dochází tehdy, když ženy i muži působí v jednom odvětví na stejné pozici, ale ve skutečnosti je náplň jejich práce jiná, přičemž práce žen je hůře placená a má menší prestiž [Kay, Hagan 1995].

Na souhrn genderových znevýhodnění žen na trhu práce poukazuje v českých podmínkách například Mareš: ženy jsou strukturními okolnostmi směřovány do oblasti sekundárního trhu, kde jsou pracovní podmínky horší, šance na

² Anticipace pracovního uplatnění přitom nemusí vycházet z reálné znalosti lokálních podmínek na trhu práce, ale spíše z představ o (genderově) vhodném zaměstnání vzhledem k předjímané životní dráze aktérky nebo aktéra. Chybějící, ač (teoriemi racionální volby podpořená) předpokládaná znalost relevantních informací o vývoji a situaci na pracovním trhu a jeho vazbě na příslušné vzdělání u participantů tematických výzkumů je v české sociologické praxi problematizována až poslední dobou ([Smetáčková et al. 2005]; podpořeno také zatím pracovními výstupy kvalitativních analýz v rámci tohoto výzkumu). A na to, že vzdělávací systém a trh práce nejsou institucemi snadného uplatnění tzv. svobodné volby aktérů, upozornili v poslední době např. Keller a Tvrď [Keller, Tvrď 2008].

kariérní vzestup minimální, sociální jistoty a zajištění téměř žádné. V této souvislosti upozorňuje na to, že koncept „povolání“ předpokládá jedince cele se uplatňujícího v rámci nerodinné pracovní organizace, jedince, který si prostřednictvím práce zajišťuje živobytí. Toto očekávání pracovního trhu předem zvýhodňuje muže, neboť jsou osvobozeni od povinnosti soukromé reprodukční činnosti. Od žen se naopak v první řadě očekává práce v domácnosti, která dovoluje nahlížet vztah žen k pracovnímu trhu jako druhořadé [Mareš 1999]. Jejich inferiorní postavení na pracovním trhu je pak legitimizováno jejich diskontinuálním jednáním, a to navzdory empirické evidenci [Čermáková 1997, Čermáková et al. 2002], která dokládá společenskou nutnost ženské pracovní síly a jejich trvalou zaměstnanost. Ženám jsou k dispozici spíše pracovní místa s nejasně formulovanými pracovními požadavky, nižšími odměnami a minimální vyhlídkou na postup. Jak potvrzují výzkumy genderové segregace pracovního trhu v ČR i zahraniční výzkumy, ženy pak zpravidla zůstávají na dolních stupních hierarchie, tedy v přímém kontaktu se zákazníky, pacienty, klienty a dětmi [Rabe-Kleberg 1987; Čermáková et al. 2000, 2002; Kuchařová, Zamykalová 2000]. Další analýzy genderovanosti pracovních organizací tento argument podporují a ještě například připojují normativní vzorce vnímání ženské a mužské sexuality v pracovním prostředí [Acker 1991]. Konceptualizací několika z těchto přístupů se budeme ještě věnovat v závěru stati při diskusi možných interpretací našich zjištění.

Diskriminující situace mužů na trhu práce bývá naopak interpretována spíše ve vztahu k dosaženému vzdělání [Matějů, Straková 2006; Šmídová 2008], než aby byla nahlížena v genderových či jiných strukturních souvislostech. Relevance dosaženého (achieved) spíše než připsaného (ascribed) statusu je při výkladu znevýhodnění zvláště mladých, málo vzdělaných mužů na trhu práce prezentována jako zásadní narušení principu rovných příležitostí: chlapci jsou v českém vzdělávacím systému systematicky znevýhodněni, protože nedosahují úplného středoškolského vzdělání (maturity) ve stejném poměru jako dívky [Matějů, Straková 2006]. V mezinárodním měřítku doplnily provedené výzkumy tuto tezi o specifikaci, že procesem reprodukce nízkého vzdělanostního statusu mužů, jež se odráží v jejich pozicích na trhu práce, jsou zasaženi spíše chlapci z chudého a také etnicky menšinového zázemí a z rodin bez otce [Buchmann, DiPrette 2006]. Koncept hegemonního mužství [Connell 1995, 2000; obdobně mužské nadvlády prezentované Bourdieuem – Bourdieu 2000] pak osvětluje skutečnost, že jakkoliv jsou podle řady autorů trh práce a instituce ve veřejné sféře obecně nastaveny mužsky [Acker 1991]³ tak, že zvýhodňují typy jednání v socializaci osvojené a stereotypně přisuzované mužům, existují výjimky. Muži, kteří se hegemonnímu modelu vymykají, jsou tak znevýhodněni nadvakrát: jednak svou nejistou pozicí na trhu práce (podobně jako znevýhodněné ženy nebo jiné skupiny obyvatelstva), ale také tím, že svým statutem nedostojí vyžadovanému a očekávanému normativu maskulinity: chlebodárce a kariéru budujícího profesionála.

³ Koncept genderovaných organizací Joan Acker [1991] užila v českém prostředí například Nedbálková [2003].

2. Gender a vzdělávací systém

Genderová struktura přítomná na pracovním trhu koresponduje s genderovou strukturou vzdělávacího systému. Genderové nerovnosti, které se později projevují v segregovaném pracovním trhu, se formují již na prvních stupních vzdělávacího systému, tedy v mateřských a základních školách. Na vyšších stupních základních škol se dále utužují a na středních školách a učilištích je rozdělení do mužských a ženských profesí již téměř dokončeno [Čermáková et al. 2000]. Instituce vzdělávacího systému nejsou genderově neutrální a většina rodičů to od nich ani neočekává. Vzdělávací instituce nejen, že se nesnaží o vyrovnávání genderových nerovností, ale dokonce k těmto nerovnostem přispívají stereotypně pojatým směřováním profesních drah chlapců a dívek.

Vyučující věnují kvalitativně i kvantitativně jinou pozornost chlapcům a dívkám. Mají sklon oceňovat chlapce za samostatnost a výkon nebo je napomínat za porušování kázeňských pravidel, u dívek naproti tomu oceňují konformitu a neprůbojnost [např. Spender 1984; Sadker, Sadker 1994; Smetáčková 2005]. Lepší známky dívek tak mohou odrážet jejich poslušnost a pílí a horší známky chlapců jejich nezvladatelnost a lenošství. Každopádně bez ohledu na výrazně horší průměr známek chlapců jak z českého jazyka, tak z matematiky téměř ve všech typech studia⁴ [Straková et al. 2006: 137] je šance na přijetí na vyšší stupeň vzdělávání (úspěšnost přijímaných) pro dívky a chlapce již srovnatelná [Ženy a muži v datech 2005: 33]. Tento způsob znevýhodnění hochů se tedy v rovině faktického jednání promítá do následné vzdělávací dráhy jen omezeně. Navíc, znevýhodnění chlapců v českém vzdělávacím systému, indikované například jejich nižším zastoupením na středním stupni škol zakončeném maturitou, pak může být kompenzováno reprodukcí jiných nastavení existujícího genderového řádu, například jejich kontinuálním působením na trhu práce, a tudíž následným vyšším materiálním statutem [Tuček 2000]. Do vztahu vzdělávacího systému a trhu práce teď nahlédneme podrobněji.

3. Provázanost trhu práce a vzdělávacího systému

Nedávný výzkumný projekt zaměřený na rovnost šancí ve vzdělání [Matějů, Straková 2006] vztáhl hodnotu vzdělání také k ekonomickým parametrům. Autoři nabídli srovnání průměrné míry nezaměstnanosti dospělých (25–64 let) v ČR se zeměmi OECD podle úrovně dosaženého vzdělání [ibid.: 96]. Statistiky ukazují, že riziko nezaměstnanosti je v České republice ve srovnání se zeměmi OECD výrazně vyšší pro lidi se základním vzděláním (a nižší pro vysokoškolsky vzdělané), přičemž pro muže je základní vzdělání výrazně rizikovější než pro

⁴ Mezinárodní srovnávací výzkum PISA 2003 měřil také rozdíly ve výsledcích (ne známkách) chlapců a dívek v jednotlivých typech škol. Analýza ukázala, že v testech PISA mají na statisticky významné rovině lepší výsledky chlapci jak v matematice, tak v přírodních vědách a v řešení problémů; dívky lépe dopadají ve čtení [Straková et al. 2006: 136].

ženy. Celkově je míra nezaměstnanosti českých žen vyšší, než je průměr v OECD a míra nezaměstnanosti mužů nižší. Ženy se střední školou bez maturity jsou rizikovější skupinou než muži se stejným vzděláním jak v českém, tak i evropském měřítku. České ženy s maturitou vykazují také vyšší míru nezaměstnanosti než čeští muži s maturitou, ale tady už se výsledky vyrovnávají s hodnotami zemí OECD (mužům s maturitou hrozí v ČR nižší riziko nezaměstnanosti než v zemích OECD). Hodnoty míry nezaměstnanosti se vyrovnávají u vysokoškolsky vzdělaných žen a mužů, kdy Češi a Češky mají v kontextu zemí OECD výrazně vyšší jistotu zaměstnání [Procházková 2006].

Pokud doplníme ekonomickou hodnotu vzdělání měřenou rizikem nezaměstnanosti také o výši výdělku, data ČSÚ ukazují, že ženy mají platy v průměru o více než 25 % nižší než muži. Rozdíl variuje nejen podle věku a zastávané profese, ale také podle vzdělání [Vohlídalová 2006]. Největší rozdíly v průměrných mzdách jsou u středoškoláků bez maturity, kde medián příjmů žen dosahuje pouze 70,5 % mediánu mezd mužů, a u vysokoškoláků s magisterským a vyšším než magisterským vzděláním, kde medián mezd žen dosahuje 74 % mediánu mužů. Tuček [2000] ukázal, že při stejném kulturním statusu (vzdělání) českých žen a mužů mají ženy nižší materiální status. Platí to jak pro ekonomicky aktivní, tak pro ekonomicky neaktivní populaci žen a mužů. Tato fakta naznačují, že tzv. korelační hypotéza (čím vyšší stupeň absolvovaného standardizovaného vzdělání, tím vyšší pozice ve standardizovaném zaměstnání) doznává v případě žen značných modifikací.

Zahraniční výzkumy pak sice dokládají, že návratnost investice do vzdělání žen zůstává vyšší a roste o něco rychleji než pro muže [Mickelson 2003; Diprete, Buchmann 2006] a že mezi zjištěné oblasti, kde se vzdělání žen a mužů zhodnocuje především, patří: vyšší pravděpodobnost sňatku; vyšší životní standard (kvalita osobního, rodinného a spolkového života) a pojistka proti chudobě. Ale jedinou charakteristikou, kde zisk ze vzdělání rostl rychleji mužům než ženám, byl osobní příjem [Mickelson 2003; Diprete, Buchmann 2006]. Tímto poukazují jmenované studie na reprodukci statu quo genderového řádu zatím bez výrazných změn v možnostech žen dosahovat adekvátního celkového sociálního statusu.

II. Empirická evidence

V následujících oddílech se znovu a podrobněji podíváme na situaci českého trhu práce a vzdělávacího systému a jejich genderových konotací. Tři dále představené kvantitativní analýzy sekundárních dat komplexně zachycují tyto základní koordináty pro vytváření individuálních biografií. Ono systematické napojení těchto klíčových sociálních institucí tkví v tom, že lidé si vybírají povolání, která umožňují trvalou pracovní smlouvu, určitou životní perspektivu a sladění s rodinným životem. V souvislosti s tím se v životní dráze jedince propojují dvě časové fáze (vzdělávání a práce) a také dva prostory (veřejný a soukromý).

První analýza představí téma genderové segregace na trhu práce v kontextu segregace ve vzdělání v mezinárodním srovnání. Druhá se zaměří na faktory podmiňující vzdělanostní aspirace a volbu školy u dívek a chlapců v českém vzdělávacím systému, a to při přechodu za základní na střední školu (učiliště). Třetí prezentace pak zahrnuje téma aspirací do kontextu reprodukce vzorců vzdělávacích drah v rodině; nabídne vysvětlení toho, jaké faktory podmiňují vzdělanostní a třídní aspirace rodičů chlapců a dívek.⁵ V závěrečné kapitole pak nabídne stat vysvětlení některých deskriptivně formulovaných interpretací představených dat a uvede alternativní nosné teoretické konceptualizace zkoumaného tématu.

1. Zaměstnanecká genderová segregace v kontextu segregace ve vzdělávání⁶

První z analýz zkoumala vztah mezi genderovou segregací v povolání a horizontální (oborovou) a vertikální (dle dosažené výše) genderovou segregací ve vzdělání. Situace České republiky byla zasazena do kontextu dalších osmnácti evropských zemí, pro které byla k dispozici data z Evropského sociálního výzkumu (European Social Survey – ESS) z roku 2004. Základním zjištěním analýzy je, že Česká republika v evropském srovnání dobře obstojí v míře zkoumaných segregací. Dále se podíváme, jak tento argument podporují dílčí analýzy.

Jedním zjištěním vyplývajícím z provedených analýz je skutečnost, že sledované země se mezi sebou nejvíce liší genderovou segregací v povolání. Rozdíly dosahují až 94 %.⁷ Sledované země navzájem méně variují v horizontální gendero-

⁵ Tato syntéza kvantitativních analýz představuje vstupní rámec pro návazné analýzy rodinných rozhodovacích strategií při volbě školy pro syna či dceru. Ty však již jsou založeny na výstupech kvalitativní části projektu, jehož jádro tvořily rozhovory prováděné v rodinách s žáky a žákyněmi devátých tříd v době podávání přihlášek na střední vzdělávací stupeň českého školského systému, a budou předmětem jiné stati.

⁶ Výsledky této analýzy již byly publikovány česky [Valentová et al. 2007a] a v detailnější verzi i anglicky [Valentová et al. 2007b]. V dříve dostupných mezinárodně srovnatelných datových zdrojích chyběly údaje o oboru nejvýše dosaženého vzdělání respondentů, které by analýzy horizontální vzdělanostní segregace umožnily; ty nabídla až data ESS z roku 2004. Jako ke všem velkým mezinárodním datovým souborům, je vhodné zachovat si určitou interpretační skepsi i k naší analýze, a to jak k použití třídního schématu EGP, tak k datům ESS. Podrobnější metodologické limity konstatujeme v textu, jež tuto studii popisuje detailněji [Valentová et al. 2007b].

⁷ To znamená, že země s nejvyšší mírou segregace (Irsko) vykazuje dvojnásobně vyšší segregaci mužů a žen v zaměstnanostních kategoriích než země s nejnižší mírou (Slovensko). Jde o relativní vyjádření míry genderové segregace pro mezinárodní srovnání, které zohledňuje stupeň, do jakého jsou v určité zemi ženy neproporčně zastoupeny na trhu práce. Zaměstnanecká genderová segregace (occupational gender segregation) byla měřena indexem genderové segregace [Charles, Grusky 1995 cit. podle Valentová et al. 2007b] na zvolené Goldthorpově škále třídních pozic (EGP třídní schéma, celkem jedenáct kategorií – sedm hlavních a podkategorie), jež zachycuje jak vertikální, tak horizontální dimenzi pozice na trhu práce. Goldthorpova škála umožňuje zachytit základní tři skupiny,

vé segregaci ve vzdělání, kde dosahují rozdíly mezi jednotlivými státy 68 %. Největší paritu mezi muži a ženami jsme odhalili v oblasti výše dosaženého vzdělání. Rozdíly mezi zeměmi v míře segregace podle nejvýše dosaženého stupně vzdělání přesto činí až 44 % [Valentová et al. 2007a].

Českou republiku situuje analýza Valentové et. al. [2007b] na sedmé pořadí z osmnácti zemí, řazeno vzestupně dle míry zaměstnanecké segregace. Od evropského průměru se odlišuje větším poměrem žen v kategoriích drobný vlastník a umělec bez zaměstnanců a výrazně vyšším počtem mužů zařazených mezi farmáři, maloročníky a osobami výdělečně činnými (OSVČ) v primárním sektoru. České ženy jsou dále oproti evropskému průměru častěji zastoupeny jako rutinní nemanuální zaměstnankyně, polokvalifikované a nekvalifikované pracovnice mimo primární sektor; muži naopak převládají oproti evropskému průměru ve třídách odborníci, manažeři, vysoce postavení a mistři a předáci.

Když jsme srovnali jednotlivé evropské země podle ukazatelů genderové segregace v oboru vzdělání [Valentová et al. 2007b: 46–47], vidíme, že nejvíce je vzdělávací systém genderově rozdělen v zemích, které vykazují výraznou genderovou segregaci i na trhu práce. Česká republika se nachází v pořadí zemí na čtvrté příčce z osmnácti, s relativně nejnižší mírou izolace mezi muži a ženami v jednotlivých oborech studia, tj. ukazatelem odkazujícím k horizontální vzdělanostní struktuře. Odchylky od evropského průměru najdeme v České republice v nadreprezentaci mužů v technických a inženýrských oborech a žen v medicínských a zdravotnických službách a v pečovatelských službách. České ženy se v průměru méně často vzdělávají v oborech, jako jsou doprava a telekomunikace, čeští muži méně studují právo a právní služby, než je tomu v Evropě.

Vertikální segregace,⁸ tedy rozdíly v zastoupení mužů a žen v různých pozicích podle nejvyššího dosaženého vzdělání, řadí Českou republiku také na relativně dobrou, pátou pozici. Jako nejvíce genderově nevyrovnaná se jeví kategorie vyučen/a, kde jsou nadreprezentováni muži. Ve zbývajících kategoriích je poměr českých a evropských dat vcelku vyrovnaný.

Z následné analýzy údajů získaných v rámci ESS⁹ jsme vyvodili, že míra genderové segregace v povolání je zřejmě silněji navázána na horizontální než na vertikální segregaci ve vzdělání. Naše studie ukázala [Valentová et al. 2007a], že rozdíly mezi zeměmi v míře vertikální segregace ve vzdělání jsou tak malé, že

jež lze dále členit: zaměstnavatelé, zaměstnanci, osoby samostatně výdělečně činné; dále třídí zaměstnavatele na velké a malé a zaměstnance dle charakteru úvazku; a konečně tyto kategorie umožňují zachytit i obor zaměstnání.

⁸ Pro výpočet vertikální vzdělanostní segregace jsme použili ISCED97 škálu, jež byla pro naši analýzu modifikována ze sedmi do čtyřech vzdělanostních stupňů (některé kategorie byly sloučeny): základní, vyučení (vocational or technical), střední a vysokoškolské vzdělání.

⁹ Provedli jsme deskriptivní srovnání hodnot poměrového indexu vzdělanostní i zaměstnanecké segregace (horizontální i vertikální) ve zkoumaných zemích a následně vytvořili jednoduchý lineární regresní model inspirovaný Bettio [2002 cit. podle Valentová et al. 2007b].

je složité identifikovat jakoukoli souvislost mezi vertikální segregací ve vzdělání a segregací na trhu práce. V případě horizontální segregace ve vzdělání je tomu jinak. U většiny zkoumaných zemí platí souvislost mezi vyšší mírou disparity mezi muži a ženami v různých kategoriích povolání a vyšší genderovou disparitou v různých oborech vzdělání. Česká republika pak v evropském srovnání i tady patří mezi země s relativně nízkou úrovní genderové segregace v povolání a ve vzdělání. Potvrdil se tak předpoklad, že v zemích s výraznou horizontální segregací mužů a žen v typicky mužských a typicky ženských oborech vzdělávání se objevuje také vyšší míra genderové segregace v povolání. Výsledky této analýzy, jak jsme již konstatovali, staví Českou republiku mezi státy s průměrně nižší genderovou segregací jak dle povolání, tak dle stupně a oboru vzdělání. „Při detailnějším pohledu na míry segregace běžné v Evropě a u nás se přesto ukazuje, že stereotypní obsazování určitých sektorů trhu práce nebo oborů vzdělání ženami či muži se nás stále týká“ [Valentová et al. 2007b: 51]. Jak dále uzavírají Valentová et al. [2007b: 51], pokud zůstane v platnosti závěr Bradley [2000], Bettio [2002], Coré [1999] a Diprete s Buchmann [Diprete, Buchmann 2006], že jakkoliv se změnila vertikální struktura vzdělanosti žen a mužů, horizontální segregace podle povolání zůstává, může nám podobné zjištění napomoci v orientaci budoucího výzkumu: v jeho zacílení na systematické analýzy horizontální segmentace vzdělávacího systému a jeho návaznosti na obsazování oborových pozic na trhu práce, spíše než na vertikální atributy obou těchto institucí.

2. Faktory podmiňující vzdělanostní aspirace a volbu školy dívek a chlapců¹⁰

Druhou analýzu jsme zaměřili jednak na interpretaci relevantních sociálních, ekonomických a demografických faktorů, které se podílejí na míře vzdělanostních aspirací dívek a chlapců, zároveň analýza mapovala vzdělanostní segregaci, tedy faktory, jež se podílejí na reálné volbě typu střední školy. Jako nejvhodnější dostupná data byla vyhodnocena data souboru PISA-L 2003; jeho omezením však zůstává možnost zaměřit se pouze na vertikální vzdělanostní stupně¹¹ v procesu rozhodování, „kam po základní škole“. Analýza ukázala, že jakkoli jsou dívčí vertikální vzdělanostní aspirace (tedy postojová proměnná) vyšší, zkoumané faktory¹² neovlivňují směr ani velikost dívčích a chlapeckých aspirací. Ovšem reálné

¹⁰ Stať detailně prezentující výsledky této analýzy vyšla v *Sociologickém časopise / CSR* [Šmídová et al. 2008].

¹¹ A tak jakkoliv naše první analýza vztahu vzdělanostní a zaměstnanecké genderové segregace poukázala spíše na propojení jejich horizontální osy jak v českém prostředí, tak na mezinárodní úrovni, museli jsme se v naší druhé studii spokojit pouze s vertikálním rozměrem české vzdělanostní segregace a aspirací. Tohoto omezení si zůstáváme spolu se čtenáři vědomi.

¹² Do logistické regrese vstoupilo následujících deset proměnných: věk žáka/žákyně; typ rodiny, v níž žák/žákyně vyrůstá (neúplná a úplná); postavení rodičů v zaměstnání;

jednání v podobě volby typu školy (s maturitou/bez maturity) však již nese znaky genderovanosti vzdělávacího a socializačního procesu.

Podrobná analýza, již popisujeme jinde [Šmídová et al. 2008], ukázala, že vzdělanostní aspirace dívek a chlapců (při kontrole vlivu ostatních proměnných v modelu) jsou silně ovlivněny především tím, jaký důraz kladou rodiče na vzdělání, a následně také výsledky matematických testů.¹³ Bylo také zjištěno, že všechny v modelu testované faktory ovlivňují vzdělanostní aspirace dívek i chlapců ve stejném směru. Zajímalo nás tedy, zda rozdíly mezi efekty vysvětlujících proměnných na vzdělanostní aspirace jsou pro dívky a chlapce statisticky významné natolik, aby byly srovnatelné a interpretovatelné. Ukázalo se ale, že všechny naše vysvětlující proměnné působí v případě vzdělanostních aspirací jak žáků, tak žákyň nejen stejným směrem, ale také ve stejné míře. Na základě naší analýzy zůstává zřejmé, že dívky sice mají o polovinu vyšší celkové vzdělanostní aspirace, ale zkoumané faktory na ně působí s podobnou intenzitou a ve stejném směru jako na chlapce. Zdá se tedy, že jak standardní klíčové charakteristiky, jako je kognitivní výkon, tak ani stratifikační síly, jako je vzdělanostní status otce a matky nebo jejich povolání, ani skutečnost, zda jde o úplnou rodinu, či zda jsou přítomny vzdělanostní zdroje v rodině, to, jaký význam má vzdělání dětí pro rodiče, či jaký má rodina kulturní kapitál, jednotlivě nediferencují míru dívčích a chlapeckých vzdělanostních aspirací.¹⁴ Odpověď na otázku, kde se větší dívků aspirace berou, naše analýza na základě zkoumaných faktorů pro cílovou populaci neodhalila a spíše potvrzuje teoretické koncepty, jež odmítají odlišné působení těchto stratifikačních i kognitivních vlivů (ve zkoumané podobě) na podobu vzdělanostních aspirací chlapců a dívek.¹⁵

Otázkou zůstalo, zda se podobná absence diferencujících funkce faktorů ovlivňujících vzdělanostní aspirace žáků a žákyň objeví i v reálné volbě stupně

nejvyšší dosažené vzdělání otce a nejvyšší dosažené vzdělání matky; velikost kulturního kapitálu v rodině; míra dostupnosti vzdělávacích zdrojů v rodině; význam, který rodiče přikládají vysokoškolskému vzdělání; matematické schopnosti žáka/žákyně a velikost obce, v níž žák/žákyně žije.

¹³ Pro dívky až 17krát a pro chlapce až 13,6krát roste šance na vysoké vzdělanostní aspirace, pokud rodiče přikládají velký význam vzdělání, oproti těm, kteří mu význam nepřikládají. Matematické testy pak zvyšují aspirace dívek 5,44krát a chlapců 10,8krát.

¹⁴ Pro měření vzdělanostních aspirací byly použity stejné proměnné jako v PISA-L. Na problematičnost indikátorů kulturního a sociálního kapitálu, a podobně i vzdělávacích zdrojů, jsme upozornili na jiném místě [Šmídová et al. 2008]. Dotazníky PISA-L (volně dostupné z www.stratif.cz) obsahovaly baterie otázek D – Kulturní aktivita a E – Sociální kontakty rodiny. Otázky a indikátory mířily na přítomnost knih, slovníků a encyklopedií či CD s klasickou hudbou a na frekvenci činností, jako jsou návštěvy koncertů, divadel, výstav nebo četba.

¹⁵ Rozsah a charakter dostupných kvantitativních dat a jejich metodologického zpracování neumožnil, aby do analýzy vstoupily další faktory (kvalitativní povahy), jež se mohly podílet na výši chlapeckých a dívčích aspirací, jako je například charakter školských zařízení a učebních osnov, přístup vyučujících a způsob hodnocení žáků a žákyň. Detailní

střední školy (s maturitou, bez maturity). Cílovou populací navazující analýzy byli patnáctiletí žáci a žákyně nacházející se na středním stupni vzdělávání. Data PISA-L potvrdila známou skutečnost, že vyšší podíl dívek najdeme na vyšších stupních vzdělávacího systému (školy s maturitou, 87% dívek ku 66% chlapců), vyšší podíl chlapců naopak na nižších stupních vzdělávacího systému (střední odborná učiliště bez maturity, 13% dívek ku 35% chlapců). Model použité binární logistické regrese (závisle proměnná má dvě varianty: s maturitou, bez maturity) poukazuje na silný vliv významu, který rodiče přikládají vzdělání, a na vliv výsledků matematického testu; tedy stejné faktory, jež ovlivňují aspirace. Existuje rovněž vliv úplné rodiny na volbu vyššího vzdělanostního stupně (v případě střední školy zakončené maturitou).

Podobně jako v předchozí analýze vzdělanostních aspirací nás zajímalo, jestli se efekty vysvětlujících proměnných statisticky významně liší pro dívky a chlapce. Statisticky významné rozdíly mezi chlapci a dívkami najdeme v případě vysvětlujících proměnných u vzdělání otce na 95% hladině významnosti a v případě přítomnosti vzdělávacích zdrojů v rodině na 99% hladině významnosti. Pro českou populaci patnáctiletých středoškoláků a učňů tedy naše analýza prezentuje zjištění, že čím vyšší je otcovo vzdělání, tím vyšší je pro chlapce, ve srovnání s dívkami, šance nastoupit studium na škole s maturitou. Tady se tedy reprodukuje tradiční genderová socializační linie, kdy otcův vzdělanostní status silněji ovlivňuje syny než dcery. Pokud jde o přítomnost vzdělávacích zdrojů v rodině, ty zvyšují šanci na studium na škole s maturitou častěji dívkám než chlapcům.

Analýza reálné volby typu studia ukázala, ve srovnání s absencí (či neodhalením) genderovanosti faktorů ovlivňujících aspirace žáků devátých tříd, že reálná volba středoškolské vzdělávací instituce se orientuje podle některých tradičních genderových os [Šmídová et al. 2008]. Tvrdíme tedy, že ačkoli v rovině postojové (aspirace) nepůsobí měřené tradiční genderové socializační faktory diferencovaně, v rovině jednání (volba školy) se jejich odraz prokázal. Otcové silněji ovlivňují syny (to se ale zřejmě odráží i v menší šanci chlapců na studium s maturitou) a dívky vyžadují spíše dobré zázemí v podobě vzdělávacích zdrojů. Nabízí se opatrná interpretace, že komplexní zázemí v soukromé sféře stimuluje dívky k vyšším ambicím i ve sféře veřejné, zatímco pro chlapce tato pobídka není tak významnou. Tyto závěry bude však ještě třeba komplexněji rozvinout v dalších tematických analýzách [Šmídová et al. 2008].

studie ze školních prostředí naznačují, že tyto charakteristiky vzdělávacího prostředí hrají svou roli [Smetáčková 2005, Smetáčková et al. 2005; Jarkovská 2006]. Deskriptivní charakter našich interpretací snad překročíme inspirativními teoretickými výklady komplexity vzdělávání, trhu práce a genderového řádu v závěrečné části stati.

3. Faktory podmiňující vzdělanostní a třídní aspirace rodičů při volbě vzdělání pro syny a dcery

Ve třetí sekundární analýze dat, provedené opět kvantifikujícími technikami, jsme se zaměřili na srovnání aspirací, jež spojují rodiče se svými dcerami a syny. Data, která jsme analyzovali, pocházejí z výzkumu „Sociální reprodukce a integrace české společnosti“.¹⁶

Vzdělanostní aspirace směřované od rodičů k (prvorozeným) synům a dcerám ovlivňuje několik faktorů.¹⁷ Jednak jde o typ rodiny: v úplné rodině najdeme vyšší šance na vyšší vzdělanostní aspirace, a sice o 29 % vyšší pro syna a o 92 % vyšší pro dceru. Dalším činitelem je vzdělání otce a matky: čím vyšší je jejich vzdělání, tím vyšší jsou pak také šance, že budou mít vysoké nároky kladené na vzdělání chlapce a dívky; očekávání od syna přitom předznamenává především otcovo vzdělání, které 6,5krát zvyšuje jeho aspirace (dceřiny 4,64krát), a očekávání od dcery především matčino vzdělání (5,46krát u dcery, 2,84krát u syna). Mezi další faktory patří velikost kulturního kapitálu v rodině: vyšší kulturní kapitál zvyšuje šance na vyšší vzdělanostní aspirace, přičemž platí, že u dívek se jeho vliv projevuje výrazněji než u chlapců; a důraz, který rodiče kladou na vysokoškolské vzdělání: pokud pro ně je důležité, mají také výrazně vyšší aspirace spojené s univerzitním vzděláním dcery (14,29krát) či syna (16,66krát) než rodiče, pro něž vysokoškolské studium důležité není.

Podobně jako vzdělanostní aspirace poznamenávají obdobné faktory i třídní aspirace směřované od rodičů k dětem. Ve hře je jednak typ rodiny: v úplné rodině najdeme vyšší třídní aspirace, což platí pro dívky (o 166 %), neplatí to ovšem pro chlapce (tam je kupodivu efekt opačný, úplná rodina o 28 % snižuje aspirace rodičů na vyšší sociální třídu synů); dále faktor vzdělání otce a matky: čím vyšší je jejich vzdělání, tím vyšší jsou pak také šance na vyšší statusové nároky kladené na děti; přitom ovšem neplatí to, co u vzdělanostních aspirací, tj. efekt vzdělání otce vyšší u chlapců než u dívek a efekt vzdělání matky vyšší u dívek než u chlapců. Dalším působícím faktorem je velikost kulturního kapitá-

¹⁶ Jedná se o reprezentativní data získaná na souboru 1 600 českých obyvatel ve věku 18 až 50 let, kteří mají dítě nebo děti. Soubor byl dosažen náhodným výběrem a byl převážně podle základních sociodemografických charakteristik na českou populaci rodičů odpovídajícího věku. Sběr dat provedla agentura Factum Invenio ve dnech 2. až 28. listopadu 2005. Původní analýza byla zaměřena také na hledání rozdílů v rodičovských aspiracích pro děti dle pořadí narození. Pro naše účely prezentujeme výstupy modelů pro syny a dcery obecněji. Výsledky této analýzy nebyly zatím samostatně publikovány. Na její realizaci se autorsky podíleli Tomáš Katrňák a Iva Šmídová.

¹⁷ Ke zjištění toho, co podmiňuje rozdílné vzdělanostní a třídní aspirace rodičů, jsme použili ordinální logistickou regresi. Modelovali jsme (zvlášť pro dívky a pro chlapce) efekty jednotlivých vysvětlujících (nezávisle) proměnných na vysvětlovanou (závisle) proměnnou, kdy efekty nezávisle proměnných byly od sebe navzájem očištěny. Z odhadnutého ordinálního logitového modelu jsme mohli identifikovat, která z nezávisle proměnných nejvíce působí na vzdělanostní aspirace vkládané rodiči do svých dětí.

lu v rodině: ten přímoúměrně zvyšuje šance na třídní aspirace jak pro syny, tak pro dcery – pro ně o něco více. Výrazně pak třídní aspirace ovlivňuje důraz, který rodiče kladou na vysokoškolské vzdělání: pokud je pro ně vysokoškolské vzdělání důležité, mají také výrazně vyšší šance na vysoké třídní aspirace srovnatelně vkládané do synů a dcer.

III. Koherence pozice na trhu práce, vzdělání a individuálních anticipací: diskuse a shrnutí

V závěrečné kapitole, jež syntetizuje tři představené analýzy realizované na základě výchozích klasických sociologických konceptualizací, nabídneme interpretace, které umožní pohled na tytéž deskriptivní výstupy analýzy z inovovaného konceptuálního rámce, obohaceného o genderové teoretické přístupy. Výše popsané kvantitativní analýzy přinášejí několik relevantních konstatování vztahujících se k provázanosti mechanismů produkce a reprodukce genderovanosti základních sociálních institucí; mechanismů, jež se mohou odrážet v individuálních strategiích aktérů, které tyto uplatňují při dosahování svého sociálního statusu. Ten je do značné míry podmíněn dostupnými a očekávanými pozicemi žen a mužů ve sféře veřejné – především na trhu práce. Pozice v zaměstnání, jak v rovině oborové (horizontální segregace), tak hierarchické (vertikální segregace), je částečně určena dosaženým vzděláním – oborem studia i jeho stupněm. Jak jsme ukázali, anticipace budoucího sociálního statusu mladých lidí je však také ovlivněna socializací ve sféře soukromé – rodičovskými aspiracemi, jež se nutně promítanou do volby typu vzdělání, které rodiče svým dcerám a synům doporučí. Nejen nastavení rodinného, ale ani vzdělávacího systému a trhu práce neexistuje ve strukturním vzduchoprázdnu.

Pokud použijeme koncept Pierra Bourdieuho [Bourdieu 2000], jenž autoritativně shrnuje poznání dlouhé řady i dříve doložených analýz znaků společenských struktur mužské nadvlády, můžeme konstatovat, že všechny tyto instituce jsou genderované. Jsou nastaveny tak, že historicky, kulturně, ale i strukturně společensky zvýhodňují osoby v určitých pozicích, osoby, jež vykazují vhodnou a vyžadovanou sadu atributů (způsobů jednání a psychosociálních vlastností) vázaných na mužský či ženský gender.

Genderovanosti organizací a procesy jejich reprodukce se ve své práci obsáhle věnuje Joan Acker [1991, 2006] a konstatuje, že zaměstnanecké organizace, koncipované jako neutrální, na formálních pravidlech založené jednotky orientované na výkon a racionální logiku, obsahují mužsky nastavené atributy, jimž lépe vyhoví většina mužů, jež si v socializaci osvojí tyto charakteristiky jako příslušející svému, mužskému genderu. Naopak zkušenosti nespojené přímo s produkcí, ale s reprodukcí (sexualita, tělesnost, mateřství/rodičovství), jež jsou dosud samozřejmou a vyžadovanou kvalifikací osob v kategorii ženy, jsou podle Acker z chodu organizace a priori vyloučeny, ovšem pouze v rovině její formální struktury – v neformální každodenní interakci se aktérky své sexuality a genderu

a s nimi spojených očekávání vzdát nemohou. Což podle autorky zakládá nerovné vztahy na bázi genderu ve sféře placené práce.

Jak ovšem poukázali kromě Bourdieuho ještě další, například Raewyn Connell [1995, 2002, 2006] nebo zejména Sandra Harding [1986], koherence strukturálních genderových očekávání s individuálními realizovanými životními drahami se odehrává na více úrovních; nejen v zaměstnaneckých organizacích v rovině jednání aktérů.

Bourdieu [1998] představuje koncept habitu, v němž se kombinuje sada pozic i dispozic, tedy strukturujících i strukturovaných složek lidského jednání. Ty ve výsledné podobě formují tzv. svobodnou volbu aktérů, v našem případě jejich anticipace sociálního či pracovního statusu tak, že aktéři v podstatě aspirují jen na ty pozice, jež jsou jim v socializačním procesu a společenské struktuře nabízeny. V jiných Bourdieuho konceptech, konceptu symbolického násilí a somatizace nadvlády [Bourdieu 2000], autor popisuje mechanismy, jimiž se individuální aktéři podřizují strukturnímu nastavení mužské nadvlády i v rovinách, jako je jazyk, a v dalších symbolických systémech. Podobně Connell [2002] rozlišuje čtyři roviny vztahů, jež se všechny a vždy dílčí měrou podílejí na reprodukci genderového společenského řádu. Jde o vztahy v rovině emocionální, v rovině produkce, v rovině mocenské a v rovině symbolické. Syntézu těchto mechanismů, jež zaručují koherenci mezi strukturním nastavením a individuálním jednáním aktérů, pro nás může představovat přístup již zmíněné Harding [1986; viz také Šmausová 2002: 17–21]. Ta popisuje tři roviny genderového řádu, jež jej ve vzájemné provázanosti re/produkuje. Jednou z rovin jsou role (individuální životní dráhy), v nichž má gender pouze reziduální podobu, jakkoliv se v rovině přesvědčení o individuálních genderových rolích právě tady představa o jejich bytostné rozdílnosti tvrdošjně drží. Druhou, hierarchicky vyšší rovinu tvoří dělba práce, kdy se jeví jako zdánlivě přirozené, že ženám je přisuzován požadavek výkonu v oblasti reprodukce a mužům v oblasti materiální produkce na základě příslušnosti k jedné ze dvou pohlavních kategorií [West, Zimmermann 1991] a ne na základě individuálních dispozic. Nejvýznamnější rovinou je podle Harding symbolické univerzum. Naši kulturní zkušenost popisovat svět v duálních, protikladných kategoriích, jež ovšem mají zároveň přiřazen i svůj gender, označuje Harding za genderové univerzum. Důležité je doplnit, že tyto dichotomie nestojí v hierarchicky stejné pozici, ale ty „mužské“ jsou „ženským“ nadřazeny. V symbolické rovině je tedy klíčové navázání těchto dichotomií na moc [Harding 1986; Šmausová 2002: 17–21].

Když se pomocí takto teoreticky podložených konceptů genderovanosti společenského řádu, genderových vztahů a genderovaného jednání aktérů podíváme znovu na výsledky tří představených analýz, z interpretace statusových šancí jasněji vystupují jejich genderové kontury. V případě první analýzy je patrné, že ke klíčové reprodukci segregovaného trhu práce dochází spíše v oblasti jeho horizontální struktury; tedy řečeno s Harding – dle konvenční dělby práce na mužskou a ženskou podle druhé z rovin genderového řádu. Naše analýza

srovnávající českou situaci s evropským kontextem navíc naznačila, že k této stereotypní volbě „vhodných“ oborů dochází již při oborové specializaci ve vzdělávacím procesu. Přestože si Česká republika stojí v evropském měřítku relativně dobře, detailní analýzy provázanosti horizontální segregace vzdělávacího systému a trhu práce zatím chybí.¹⁸

Výsledky analýzy faktorů, jež se podílejí na formování vzdělanostních aspirací žáků českých základních škol a na jejich následné volbě (střední) školy, pak naznačují mechanismus, jehož prostřednictvím dochází ke sladování pozic s dispozicemi [Bourdieu 1998]. V postojové rovině dochází sice k prolínání a rozostřování genderových hranic, ale v rovině jednání již rozhodnutí nabývají adekvátních genderových konotací. Skutečnost, že dívky mají celkově vyšší vzdělanostní aspirace než hoši, může být opřena o jejich výsledky v systému hodnocení na základních školách, jež je v systému českého školství určitou formou méně motivující pro chlapce.¹⁹ Ovšem konformita žen v podobě aspirace a volby často všeobecného úplného středoškolského vzdělání reprodukuje v dosavadním nastavení českého trhu práce jejich inferiorní postavení (feminizované obory na oborově segregovaném trhu práce nepřinášejí středoškolsky vzdělaným ženám u nás vyšší příjmy než vyučeným mužům bez maturity²⁰). Bude jistě účelné sledovat trendy v uplatnění absolventů na trhu práce a lze očekávat, spolu s postupujícími demokratizačními trendy na trhu práce, že výše dosaženého vzdělání bude získávat na váze; a to i pro muže – řemeslníky.²¹ Genderovaná dělba práce vyžaduje

¹⁸ Jednou z prvních vlaštovek byla u nás v tomto ohledu analýza Hájka [Hájek 1997], jenž se zaměřil na kontinuitu či diskontinuitu oboru profesní realizace ve srovnání s původním oborem vzdělání pro ženy a muže.

¹⁹ Tomuto komplexnímu tématu se věnuje z genderového hlediska již řada českých i zahraničních výzkumů [z českého prostředí např. Smetáčková et al. 2005].

²⁰ Nemusíme se ani držet linie oboru zaměstnání. Když se podíváme do statistik Struktury mezd zaměstnanců 2007 Českého statistického úřadu (www.czso.cz), zjistíme, že medián mezd mužů se středním vzděláním bez maturity v roce 2007 byl 20 172 Kč (žen 14 196 Kč) a medián mzdy žen s maturitou činil 20 323 Kč (mužů 25 182), mají tedy stejný příjem. Pokud zvážíme onu horizontální segregaci trhu práce, medián mezd (všech zaměstnanců všech stupňů vzdělání) je například v odvětví vzdělávání (kategorie odvětví M, kde pracuje zhruba 3x více žen než mužů) 22 117 Kč, ve zdravotnictví a sociální péči (kategorie N, 4x více žen) 19 770 Kč, zatímco třeba ve výrobě a rozvodu elektřiny, plynu a vody (E, kde je 3x více mužů) je střední mzda 24 222 Kč a v těžbě nerostných surovin (C, kde muži početně převyšují více než 5x) berou zaměstnanci dle mediánu 25 083 Kč. Běžně přístupné statistiky nenabízejí třídění vyššího stupně; tzn. kombinace dle odvětví zaměstnání, vzdělání a pohlaví, proto jsou uvedené údaje pro obě kritéria uvedeny zvlášť a jen jako orientační. Zaslouží si však jistě detailnější analýzu na jiném místě. Tématu korelace vzdělání a příjmu se věnuje také text Jarkovské a Liškové [Jarkovská, Lišková 2008], o genderovém mzdovém rozdílu píše Křížková et al. [2008].

²¹ Jak stať konstatovala v úvodu, skupinou nejvíce ohroženou nezaměstnaností na trhu práce i v evropském měřítku jsou mladí čeští muži s nízkým vzděláním. Ovšem týká se to především absolventů základních škol, mezi absolventy středních škol bez maturity jsou již nezaměstnaností ohroženy více ženy a tento model platí pro všechny zbývající vzděla-

od mužů konformitu se statusem živitele a tudíž osoby s trvalým zaměstnáním, zatímco od žen očekává diskontinuální působení na trhu práce tak, aby skloubily svůj výkon jak v placené práci, tak ve sféře přirozené reprodukce. Kontinuitou působení na trhu práce a léty zaměstnanecké praxe tak často muži svůj případný vzdělanostní handicap, jenž se odráží ve výši jejich příjmů, doženou.²² V tomto světle se, jak lze vyvodit, není čemu divit, že chlapci u nás mají nižší vzdělanostní aspirace. Nepotřebují je – možná zatím.

Výstupy analýzy věnované rodičovským aspiracím vázaným na jejich ratolesti lze do výše nastíněného teoretického rámce usadit také poměrně pohodlně. Pokud konvenční genderová dělba práce stimuluje v socializačním procesu orientaci dívek do soukromé sféry a chlapců do veřejné, nepřekvapí, že rodiče dívek také dobrým rodinným zázemím podmiňují dívčí aspirace, spíše než ty chlapecké. Reprodukce rodinných genderových drah se odráží i do síly postoje, kdy otcovo vzdělání motivuje zvýšení aspirací pro syny a matčino pro dcery. Ovšem skutečnost, že syn vyrůstá v úplné rodině, sice méně ovlivňuje jeho vzdělanostní aspirace než aspirace dcer, zato – při kontrole všech dalších faktorů – snižuje aspirace jeho rodičů, pokud jde o budoucí synův třídní status. Pokud interpretaci jen převrátíme do srozumitelnější podoby, vychází nám, že neúplná rodina je pro rodiče synů stimulem k vyšším statusovým, ne však vzdělanostním aspiracím, jež s potomkem spojují. Pokud tedy (v rovině postojové) cesta mladého muže z neúplné rodiny vede k vyššímu statusu legitimně, protože – v očích rodičů (zřejmě často matky) –, bez paralelních aspirací na vyšší vzdělání, je pravděpodobné, že se v tomto postoji odráží anticipace třídního statusu, jehož tyto chlapci mohou dosáhnout dobře placeným zaměstnáním: kulturní kapitál budou suplovat ekonomickým. Pokud opět vztáhneme tuto pasáž k rovině dělby práce Sandry Harding, zdá se, že očekávaná kontinuální přítomnost mužů na trhu práce může, minimálně v očích rodičů, suplovat jejich sociální znevýhodnění (původ v neúplné rodině), ale i případné neadekvátní vzdělání. To však v této interpretační linii logicky neplatí pro dívky, jejichž rodiče na potřebu zajištění vzdělání pro dcery spoléhají více i proto, že jimi anticipovaná životní dráha dcery, ohraničená potenciálním mateřstvím, vyšším rizikem nezaměstnanosti a průměrně nižšími příjmy, vyšší status z působení na trhu práce spíše nepřinese.

nostní kategorie. Také v celkovém průměru je vyšší míra nezaměstnanosti žen než mužů. Je dokonce vyšší než evropský průměr, na rozdíl od míry nezaměstnanosti mužů, jejíž trend v Evropě negativně předčí zkušenost českých mužů [Procházková 2006: 96].

²² Na mikroúrovni analýzy odkazují ještě na běžnou českou praxi, kdy v případě založení rodiny je často partner starší (má tedy většinou náskok také v podobě odpracovaných let). Navíc je jako (dočasný) živitel vnitřně i zvnějšku motivován také symbolickým řádem genderového univerza [Harding 1986] dostat své genderově přisouzené roli finančního garanta rodiny, jež mu však zůstává i po návratu jeho partnerky na pracovní trh. Tento mechanismus začarovaného kruhu tzv. racionální volby popisuje například Možný [1983] nebo jako část procesu reprodukce systému mužské dominance Hølter [2003] v duchu Bourdieuho [Bourdieu 2000]. Detailně k tomu také Šmídová [2008].

Provázanost genderovaného trhu práce s genderovaným vzdělávacím systémem stať představila na analýzách tří různých datových souborů mapujících relevantní výseče zkoumaného pole. V závěru text s pomocí teoretických konceptů Bourdieuho, Connell a Harding zasazuje výzkumná zjištění do plnicí se mozaiky odpovědí na otázku, jak fungují mechanismy reprodukce genderových struktur – vzdělávacího systému a trhu práce. Prezentované výstupy realizovaných analýz ilustrovaly průsečíky těchto struktur s rovinou postojů a jednání individuálních aktérů (v podobě aspirací a voleb) a upozornily na některé momenty koherentního strukturního nastavení těchto sociálních institucí, jež se nezanedbatelnou měrou podílejí na formování anticipací životních drah individuálních aktérů.

Prezentované výsledky nám slouží (a poslouží) jako inspirativní vodítko v detailnějších analýzách rodinných rozhodovacích strategií přítomných při volbě školy pro syny a dcery v kontextu jejich předjímaných šancí na trhu práce. Protože však již v této fázi tvoří provedené kvalitativní analýzy kompaktní celek, nabízíme jej k posouzení širšímu odbornému publiku.

Iva ŠMÍDOVÁ je odbornou asistentkou katedry sociologie Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně a pracuje i v Institutu pro výzkum reprodukce a integrace společnosti (IVRIS). V letech 2005–9 byla vedoucí oboru genderových studií na FSS MU. Výzkumně se orientuje na genderovou problematiku, vyučuje kurzy *Genderová struktura společnosti a Kritická mužská studia*. Je například autorkou kapitoly „Changing: Czech Masculinities? Beyond „Environment And Children Friendly Men““ v knize *Intimate Citizenships: Gender, Subjectivity, Politics* (New York, London: Routledge, 2009) nebo editorkou publikace *Pečovatelská otcovství: Zkušenost a genderové vztahy* (Brno: knihovnicka.cz, 2008). Na téma provázanosti vzdělávacího systému, trhu práce, rodiny a genderu zveřejnila v posledních letech několik statí v recenzovaných časopisech.

Literatura

- Acker, Joan. 1991. „Hierarchies, jobs, bodies. A theory of gendered organizations.“ Pp. 162–179 in Judith Lorber, Susan A. Farrell (eds.). *The Social Construction of Gender*. Newbury Park, CA: Sage.
- Acker, Joan. 2006. „Inequality Regimes. Gender, Class, and Race in Organizations.“ *Gender & Society* 20 (4): 441–464.
- Bettio, Francesca. 2002. „The Pros and Cons of Occupational Gender Segregation in Europe.“ *Canadian Public Policy* 28 (Supplement 1): 65–84.
- Bourdieu, Pierre. 1998. *Teorie jednání*. Praha: Karolinum.
- Bourdieu, Pierre. 2000. *Nadvláda mužů*. Praha: Karolinum.
- Bourdieu, Pierre, Jean Claude Passeron. 1977. *Reproduction in Education, Society and Culture*. London, Beverly Hills: Sage.
- Bradley, Karen. 2000. „The Incorporation of Women into Higher Education: Paradoxical Outcome?“ *Sociology of Education* 73 (1): 1–18.

- Buchmann, Claudia, Thomas A. DiPrete. 2006. „The Growing Female Advantage in College Completion: The Role of Parental Resources and Academic Achievement.“ *American Sociological Review* 71 (4): 515–541.
- Connell, R. W. 1995. *Masculinities*. Berkeley, Los Angeles, CA: University of California Press.
- Connell, R. W. 2000. *The Men and the Boys*. Cambridge: Polity.
- Connell, R. W. 2002. *Gender*. Cambridge: Polity.
- Connell, Raewyn. 2006. „The Experience of Gender Change in Public Sector Organizations.“ *Gender, Work and Organization* 13 (5): 435–452.
- Coré, Françoise. 1999. „Continuing Saga of Labour Market Segregation.“ OECD Observer [online] A: 42 [cit. 30. 1. 2008]. Dostupné z: <<http://www.oecdobserver.org/news/fullstory.php?aid=88>>.
- Crompton, Rosemary. 1993. *Class and Stratification. An Introduction to Current Debates*. Cambridge: Polity Press.
- Čermáková, Marie. 1997. „Postavení žen na trhu práce.“ *Sociologický časopis* 33 (3): 389–404.
- Čermáková, Marie, Hana Hašková, Alena Křížková, Marcela Linková, Hana Maříková, Martina Musilová. 2000. *Souvislosti a změny genderových diferencí v české společnosti v 90. letech*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Čermáková, Marie, Hana Hašková; Alena Křížková, Marcela Linková, Hana Maříková. 2002. *Podmínky harmonizace práce a rodiny v ČR*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Diprete, Thomas A., Claudia Buchmann. 2006. „Gender-Specific Trends in the Value of Education and the Emerging Gender Gap in College Completion.“ *Demography* 43 (1): 1–24.
- Hájek, Martin. 1997. *Vývoj vybraných oborů vzdělání z hlediska genderu*. Sociologické studie / Sociological Studies 97:5. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Hakim, Catherine. 2000. *Work-Lifestyle Choices in the 21st Century*. Oxford: Oxford University Press.
- Harding, Sandra. 1986. *The Science Question in Feminism*. Ithaca, London: Cornell University Press.
- Hølter, Øystein Gullvag. 2003. *Can Men Do It? Men and Gender Equality – The Nordic Experience*. Copenhagen: Temanord.
- Jacobs, Jerry A. (ed.). 1995. *Gender Inequality at Work*. Beverly Hills, CA: Sage.
- Jarkovská, Lucie. 2006. „Školní třída.“ Pp. 45–50 in I. Smetáčková (ed.). *Gender ve škole. Příručka pro budoucí i současné učitelky a učitele*. Praha: Otevřená společnost.
- Jarkovská, Lucie, Kateřina Lišková. 2008. „Genderové aspekty českého školství.“ *Sociologický časopis* 44 (4): 683–701.
- Kanter, Rosabeth Moss. 1977. *Men and Women of the Corporation*. New York: Basic Books.
- Kay, Fiona M., John Hagan. 1995. „The Persistent Glass Ceiling: Gendered inequalities in the earning of Lawyers.“ *British Journal of Sociology* 46 (2): 279–310.
- Keller, Jan, Lubor Tvrďý. 2008. *Vzdělanostní společnost? Chrám, výtah a pojišťovna*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Křížková, Alena, Andrew M. Penner, Trond Petersen. 2008. „Genderové nerovnosti v odměňování na stejné pracovní pozici: jeden z faktorů sociálního vyloučení žen.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum* 9 (2): 55–64.
- Kuchařová, Věra, Lenka Zamykalová. 2000. *Rovnost příležitostí žen a mužů na trhu práce*. Praha: VÚPSV.
- Mareš, Petr. 1999. *Sociologie nerovnosti a chudoby*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Matějů, Petr, Jana Straková (eds.). 2006. *Nerovné šance na vzdělání. Vzdělanostní nerovnosti v České republice*. Praha: Academia.

- Mickelson, Roslyn Arlin. 2003. „Gender, Bourdieu, and the Anomaly of Women's Achievement Redux.“ *Sociology of Education* 76 (4): 373–375.
- Možný, Ivo. 1983. *Rodina vysokoškolsky vzdělaných manželů*. Brno: Univerzita J. E. Purkyně.
- Nedbálková, Kateřina. 2003. „Má vězení střední rod? aneb Maskulinita a femininita ve vězeňských subkulturách.“ *Sociologický časopis* 39 (4): 469–486.
- Procházková, Ivana. 2006. „Vzdělávací systém České republiky v mezinárodním srovnání.“ Pp. 92–117 in Petr Matějů, Jana Straková (eds.). *Nerovné šance na vzdělání. Vzdělanostní nerovnosti v České republice*. Praha: Academia.
- Rabe-Kleberg, Ursula. 1987. *Frauenberufe-Zur Segmentierung der Berufswelt*. Bielefeld: Kleine Verlag.
- Reskin, Barbara F., Heidi I. Hartman (eds.). 1986. *Women's Work, Men's Work. Sex Segregation on the Job*. Washington, DC: National Academy Press.
- Sadker, David, Myra Sadker. 1994. *Failing at Fairness: How Our Schools Cheat Girls*. Toronto: Simon & Schuster.
- Schäfergen, Katrin. 2000. *Die Verdopplung der Ungleichheit. Sozialstruktur und Geschlechterverhältnisse in der Bundesrepublik und in der DDR*. Opladen: Leske und Budrich.
- Segal, Lynne. 1990. *Slow Motion – Changing Masculinities, Changing Men*. London: Virago.
- Smetáčková, Irena. 2005. „Gender a školství.“ Pp. 73–80 in Irena Smetáčková, Klára Vlková (eds.). *Gender ve škole*. Praha: Otevřená společnost.
- Smetáčková, Irena, Alice Červinková, Lenka Helšusová-Václavíková, Marta Kolářová, Marcela Linková, Kateřina Šaldová. 2005. *Genderové aspekty přechodu žáků a žákyň mezi vzdělávacími stupni. Výzkumná zpráva*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Spender, Dale. 1984. „Sexism in teacher education.“ Pp. 132–142 in Sandra Acker, David Warren Piper (eds.). *Is Higher Education Fair to Women?* Guildford: University of Guilford, NFER-Nelson.
- Statham, June. 1986. *Daughters and Sons: The Experience of Non-sexist Childraising*. Oxford, New York: Blackwell.
- Straková, Jana, Eva Potužníková, Vladislav Tomášek. 2006. „Vědomosti, dovednosti a postoje českých žáků v mezinárodním srovnání.“ Pp. 118–143 in Petr Matějů, Jana Straková (eds.). *Nerovné šance na vzdělání. Vzdělanostní nerovnosti v České republice*. Praha: Academia.
- Šmausová, Gerlinda. 2002. „Proti tvrdošíjně představě o ontické povaze gender a pohlaví.“ *Sociální studia* (7): 15–27.
- Šmídová, Iva. 2008. „Muži na okraji: systémové znevýhodnění mladých mužů bez maturity?“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum* 9 (4): 22–27.
- Šmídová, Iva, Klára Janoušková, Tomáš Katrňák. 2008. „Faktory podmiňující vzdělanostní aspirace a vzdělanostní segregaci dívek a chlapců v českém vzdělávacím systému.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 44 (1): 23–53.
- Tuček, Milan. 2000. „Sociální struktura a stratifikace mužů a žen na konci devadesátých let.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum* 1 (4): 10–11.
- Valentová, Marie, Iva Šmídová, Tomáš Katrňák. 2007a. „Genderová segregace trhu práce v kontextu segregace vzdělanostní: mezinárodní srovnání.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum* 8 (2): 43–52.
- Valentová, Marie, Iva Šmídová, Tomáš Katrňák. 2007b. „Gender Segregation in the Labour Market Placed in the Context of Educational Segregation: Cross-National Comparison.“ *Sociológia – Slovak Sociological Review* 39 (3): 214–244.
- Vohlídalová, Marta. 2006. „Mají muži a ženy v ČR odlišné postoje k práci?“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum* 7 (1): 26–31.
- Weiler, Kathleen, Candace Mitchell (eds.). 1992. *What Schools Can Do: Critical Pedagogy and Practice*. New York: State University of New York Press.

- West, Candance, Don H. Zimmerman. 1991. „Doing gender.“ Pp. 125–147 in Judith Lorber, Susan A. Farrell (eds.). *The Social Construction of Gender*. Newbury Park, London, New Delhi: Sage.
- Wetterer, Angelika (ed.). 1992. *Profession und Geschlecht. Über die Marginalität von Frauen in hochqualifizierten Berufen*. Frankfurt am Main: Campus.
- Williams, Christine. 1997. „The Glass Escalator: Hidden advantages for men in the female professions.“ Pp. 242–255 in Michael Kimmel, Michael Messner (eds.). *Men's Lives*. Boston: Allyn and Bacon, Pearson Education.
- Xie, Yu, Kimberlee A. Shauman. 2003. *Women in Science. Career Processes and Outcomes*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Ženy a muži v datech 2005*. 2005. Praha: MPSV, ČSÚ.